

Csontos Nóra

AZ IDÉZÉS JELÖLÉSÉNEK MÓDJA A XVII. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A XIX. SZÁZAD ELEJÉIG

1. Bevezetés

Az írásjelek használata együtt változik a nyelvvel. Változásuknak vizsgálata során nemcsak az írás mint rendszer egy részének kialakulása figyelhető meg, hanem e vizsgálat olyan kérdéskörök kutatását is lehetővé teszi, mely egy nyelv írott változatának alakulási folyamatát körvonalazza. Az írásjelek kapcsolódása a helyesíráshoz, a grammatikához, a mondatfonetikához, a pragmatikához, a szövegtanhoz, a retorikához, a stilisztikához, valamint a nyomtatványok esetében a nyomdatörténethez biztosítja és bizonyítja, hogy az írásjelek vizsgálata és kialakulásuknak kutatása túlmutat mai használatuknak a kérdéskörén. Keletkezésük és alakulásuk vizsgálata során választ kaphatunk mindazon kérdésekre, melyeket a téma, az írásjelek történetének kutatása, felvet. Egy írásjel mai funkciója és funkciójának egy bizonyos írással való jelölése hosszú folyamat eredményeképpen jött létre. E folyamat egyrészt magában hordozza a nyelv állandó változásának a tényét, az írásjeleknek a fent említett témakörökhöz való viszonyában e részterületek változásának, valamint az írott nyelv egyre tudatosabb használatának és a külföldi írásgyakorlatnak a hatását is. Az idézés funkciójának különböző formai megjelenítései kapcsán is felvethető a nyelv állandó változásának és a változás motiváltságának a kérdése.

Előadásomban – a téma összetettsége miatt – az egyenes idézés jelölésének módjait vizsgálom a XVII. század közepétől a XIX. század elejéig. Elsősorban az idézés e módjának írásjelekkel történő jelölésének kérdésére és alakulására összpontosítok pragmatikai és szövegtípológiai keretben.

Az egyenes idézetként megjelenő megnyilatkozások, illetve megnyilatkozásrészletek terjedelme lehet egyszólatnyi, de lehet akár egy bekezdésnyi szöveg is. Az egy mondatnál hosszabb idézetek ugyanakkor nemcsak egy, hanem több beágyazott megnyilatkozóhoz is tartozhatnak. Az utóbbi esetben beágyazott megnyilatkozásláncokról, azaz beágyazott párbeszédokről beszélhetünk (Verschuere 1999: 78–82, 131; Tátrai 2003: 390–6). A több beszélőhöz köthető idézetek írással történő jelölése még a XVIII. század közepén is ugyanúgy történt, mint az egy megnyilatkozóhoz köthetőké. Ennélfogva az egy megnyilatkozóhoz köthető megnyilatkozások jelölé-

séből kiindulva tekintem át elsősorban a párbeszéd írásjellel történő jelölésének az alakulását.

A korpusz, amelynek kialakítását az említett szempontok határozták meg, a XVII. század közepe és a XIX. század eleje között kiadott magyar nyelvű nyomtatványokból áll. Elsősorban vallásos és világi témájú narratív szövegeket tekintettem át, illetve olyan argumentatív szövegeket, melyekben narratív betétek találhatók. E narratívák egyfelől diegetikus közlésmóddal jellemezhető elbeszélések, másfelől mimetikus közlésmódot alkalmazó drámai szövegek. Amíg a diegetikus narratívákban az idézetek a narrátor szólamába ágyazódnak, addig a mimetikus narratívákra az jellemző, hogy a történet csak a szereplői dialógusokból (esetleg monológból) bontakozik ki (Maár 1995; Tátrai 2002). A narratív szövegeken kívül áttekintettem érvelő szövegeket is: elmélkedéseket, amelyek az idézés tekintetében az epikus szövegekhez állnak közel, és katekizmusokat, amelyek viszont a drámákkal mutatnak hasonlóságot.

Előadásom így az alábbi kérdések mentén épül fel:

- a) az egy beszélőhöz köthető beágyazott megnyilatkozások, valamint a beágyazott megnyilatkozásláncok (azaz párbeszéd) jelölése a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig;
- b) a beágyazott megnyilatkozások és megnyilatkozásláncok jelölése a XVIII. század második felében;
- c) a beágyazott megnyilatkozásláncok jelölésének változása a drámában;
- d) a beágyazott megnyilatkozások és megnyilatkozásláncok jelölésének változása a regényben.

2. Az egyenes idézetek jelölése a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig

A XVII. század közepétől a század végéig az idézetek jelölése történhetett az idéző mondat végén álló írásjel – mely lehetett kettőspont, illetve ritkán pont – és az idézett rész nagybetűvel történő kezdésének kombinációjával. E jelölési mód, amely a XVII. század közepéig kialakult állapot továbbélése (Keszler 1995: 49–50, 64), a XVII. század végére gyengülni látszik. A párbeszéd vagy azok fordulójának megkülönböztetése ekkor az egy beszélőhöz tartozó megnyilatkozástól az idéző mondatban található idéző ige tudatos megválasztásával lehetséges. A *felel*, *kérdi* ige a beszédbeli reakálás tényét feltételezik a *mond*, *szól*, *beszél* igékhez képest.

A XVII. század közepétől az egy beszélőhöz köthető beágyazott idézetet külön jellel: dőlt betűvel kezdték jelölni. E század végére már a legtöbb nyomtatványban ez a jelölési mód található. Az idézetet bevezető mondat

végén legtöbbször kettőspont áll, és az idézet minden esetben nagybetűvel kezdődik.

- (1) Hald-meg e' felől az Isten szavát Efaiás által: *Imé az Isten a' Seregeknec Ura, el-vefzei Izraelből és Judából a' támaszt és az iftápot - - - a' hatalmaft, hadakozót.* (Medgyesi 1657: 34)¹

Ahogy az (1) példa is mutatja, a kurzív betűtípussal való megjelenítés mögött az idézett rész elkülönítésének, kiemelésének a szándéka feltételezhető.

Arra is található példa, hogy az idéző mondat elmarad az idézet elől:

- (2a) Jelen. 22. *Én János leborulék az Angyal előtt, hogy őtet imádnám, az penig monda: meg láffad hogy azt ne cselekedgyed: Az Iftent imádgjad.* (Némethi 1676: 1)
- (2b) *Sok az igazak háborúsága: és mind azokból ki-fzabadittya őket az Úr.* Pfalm. 33. 20. (Illyés 1743: 273).
- (2c) Péld. X. 7. *Az Igaznak Emlékezete áldott* (Kamarási 1747: 1)

Ezekben az esetekben – mint a (2a–c)-ben látható – jelezve van az idézet helye, és legtöbbször rövidítve az idézett szövegrész előtt vagy után áll. Emellett megmarad a dőlt betűvel való megjelenítés is.

A párbeszédek jelölése ekkor még párhuzamosan fejlődött ezzel a jelölési formával. Az viszont észrevehető, hogy – amennyiben elmarad az idéző mondat – a párbeszédnek csak az egyik fordulóját szedik dőlt betűvel. Ilyen esetekben – főként a katekizmusokban – a *kérdés*, illetve a *felelet* szó vagy azok rövidített változata előzi meg a fordulót. A nyomdák körében is terjedni látszik ez a jelölési mód. Az egyik 1676-ban nyomtatott műben például a párbeszéd fordulót még nem jelölték dőlt betűvel. Ugyanennek a műnek az 1685-ös kiadásában viszont a feleletrészt már kurzív betűtípussal különböztetik meg:

- (3a) K. Kinek kell imádkozni?
Fel. Nem a' Szenteknec. Nem az angyaloknak. (Némethi 1676: 1)
- (3b) K. Kinek kell imádkozni?
Fel. *Nem a' Szenteknec. Nem az Angyaloknak.* (Némethi 1685: 1).

¹ Az idézeteket mindig az eredeti nyomtatványban található betűtípussal jelenítem meg, mivel az általam vizsgált szövegek idézetjelölési módszerében a dőlt betűvel való megjelenítés külön jelölési módnak számít. A dolgozat szövegétől való megkülönböztetés érdekében ugyanakkor az idézeteket kisebb betűtípussal jelölöm.

Erre azért is szükség lehetett, mivel a párbeszédnek egyes fordulóit csak kevés esetben – főként a katekizmusokban, illetve a drámákban – tördelték csak új sorba.

Abban az esetben, ha egy beágyazott megnyilatkozás egy történet elmesélése is egyben, akkor – ahogy a (4)-ben is látható – nem az egész beágyazott megnyilatkozást, hanem csupán az elbeszélt eseményeket tartalmazó részt jelölik dőlt betűvel:

- (4) Monda a' Tsáfzár: Kérlek fzerelmes galambom, befzéld-meg énnékem azt a' példát. Monda a' Tsáfzárné: Im meg-befzélem. *Vala Romában egy Polgár, kinek igen szép kerte vala, mellyben egy nemes gyümöls fa vala, melly minden efszendőben bővön terem vala gyümölsőket.* [...] Akkor monda a' Csáfzárné Poncianus Csáfzárnak: Elfzébe vőttejé Felfged mitsoda példát mondék, és mit jelentsen? (Ponciánus históriája 1653: IX. rész)²

A XVII. századtól kezdve – igen ritkán – az idéző mondat az egy beszélőhöz köthető idézet után is kerülhetett. Ekkor az idézet végén az idézetnek megfelelő írásjel áll, majd az idéző mondat közvetlenül, kisbetűvel kapcsolódik hozzá. Szövegszerveződés szempontjából ez a sorrend lesz jellemző – főként a XVIII. század végétől – a párbeszédnek jelölésére. Ekkor viszont az egy beszélőhöz kapcsolódó idézetek jelölésekor e sorrend viaszorolni látszik.

3. Az egyenes idézetek jelölése a XVIII. század második felében

A XVIII. század közepén megjelenő idézőjel az egyenes idézés jelölésében fordulópontot jelent. Ekkor még egy művön belül is egymás mellett él a dőlt betűvel, illetve idézőjellel megkülönböztetett idézetjelölés. Az első idézőjelet 1748-ból találtam Bod Péter A Szent Bibliának históriája című művében:

- (5) holott így irnak: „Ebben (a' Bibliában) a' mint némellyeket akarat fzerént megváltóztattunk, úgy némellyeket akarat fzerént meg nem változtattunk, hanem meghagytunk, mind azért, (1.) hogy az Emberek abban meg ne botránkozzanak, ha változás léfzen. Mind azért, (2.) hogy talám a' Régieknek jobb 'Sidó és Görög Exemplárjaik vóltanak, a' mellyekkel éltenek. Mind pediglen (3.) azért, mert a' Kárdinálóknál, kik e' munkára rendeltettek, nem vólt

² A szépirodalmi narratívákba gyakran ágyazódnak be egyéb narratív szövegek (l. bővebben Tátrai 2003: 390–6).

ízándékjok, hogy új Fordítáft tsináljanak, hanem hogy a' régít a' vétkektől meg-tíftítsák.” (Bod 1748: 119)

Az idézőjel az (5)-ben egy beszélőhöz köthető egyenes idézetet jelöl. Az idézőjel itt csak az idézet elején és végén látható, de az ezt követő művekben gyakran előfordul, hogy minden sor elején kiteszik addig, amíg az idézett rész tart. Az idézőjel kialakulásáról elmondható, hogy – mint az a következő példában is látható – mind formáját, mind funkcióját tekintve egy, a XVI. századtól kezdve használatos hivatkozási jelre vezethető vissza.

- (6) Monda néki Jéfus: Te mondád: mindazáltal mondom néktek, „ezután meg-láttátok a ember Fiát űlni ai Iften erejének jobján, és eljõni az égnek felyhõiben. ([Mt. 26: 64] Káldi 1626: 928)

Több, idézőjelet tartalmazó szöveg kontrasztív vizsgálata után az is elmondható, hogy a vizsgált korban az idézőjel minden esetben egyenes idézetet jelöl. Valószínűleg idegen nyelvi hatás következményeként került a magyar nyelvbe. Elterjedésében a nyomdáknak is nagy szerepe volt. Használata a XVIII. század végéig ritka (vö. Csontos 2004).

Az általam vizsgált művek azt mutatják, hogy az idézőjel kezdetben egy, majd később több beszélőhöz köthető idézetet is jelöl. A párbeszédék jelölésére használt idézőjel alkalmazásakor ugyanakkor az figyelhető meg, hogy a beágyazott megnyilatkozást idéző mondatban az interakciót feltételező, azaz úgynevezett *idézõ ige* található. Az idéző mondat – amint a (7)-ben látható – az idézett rész előtt vagy után is állhat, illetve az idézetbe beékelődhet:

- (7) „Ezt én ugyan alig hihetem, felele a Szomfzéd; ”³ azt mondgyák Kigyelmedről többnyire, hogy a' fzmzfzéd várásban lakó Hóhérnak titkos mesterségeit vásárlotta-meg légyen.
„Láttya Kigyelmed, monda néki az okos *Patikai*, ”⁴ így van ám
„Kigyelmeteknek a' dolga, kik minden állapotokban titkokat és
„tsudákat keresni fzohtak. Soha nem láttýák Kentek az igazat; tsak
„a' „termézfeten kívűl való állapotokról fzorgalmatoskodnak, és
„így a' természet fzerínt valókat el-műlattyák. Azt az egygyűyű
„mesterséget, mellyel marháimmal bá-nok, bofzorkányságnak
„tartyátok; és ha marhájtok meg betegfzenek, egy balgatag *fűstbe*
„tézfzitek bizodalmatokat, és a' leg-termézfzetesebb emberi Sege-

³ A nyomtatványban ún. 66-os forma.

⁴ A nyomtatványban ún. 66-os forma.

„delmeket meg-vetitek.”⁵ – A’fzomfzéd Hóhérnak titkos mester-ségeit! monda tovább mosolyogva *Patikai*. (Patikai 1792: 5)

A (7)-ben a párbeszéd fordulóit idézőjel jelöli. E jelölési mód mellett a diegetikus narratívák párbeszédeinek fordulóit a XVIII. század végén más-képp is jelölhették. Egyrészt a mimetikus közlésmódra jellemző formával, másrészt a század végén megjelenő gondolatjellel.

4. A párbeszéd jelölése a drámában

A mimetikus közlésmódot alkalmazó drámai szövegekben a szereplők nevének megnevezése a nyilatkozat előtt biztosítja, hogy ezek mindig köthe-tők valakihez. Formailag a név vagy annak rövidítése ponttal vagy kettős-ponttal elválasztva, olykor csupa nagybetűvel áll az egyes fordulók előtt (l. már Bornemissza Péter, *Tragoedia magyar nyelvenn* 1558, bár ebben a mű-ben a név utáni kettőspont, illetve pont használata még egyaránt megfigyel-hető). A XVIII. század közepétől egyre több drámában a megnyilatkozó nevét új sorba tördelik, és a sor közepén jelenítik meg. Ennek funkciója a párbeszéd szövegétől való elkülönítés, a párbeszéd fordulójának tudatos meg-különböztetése (8a). Ugyanakkor még a XVIII. század közepétől is található példa olyan formai megjelenítésre is, mikor a szereplők neve és megnyilat-kozásuk tördelés nélkül jelenik meg (8b). Ilyen esetekben a nevet dőlt betű-vel különítik el a párbeszéd fordulótól.

(8a) Basílius.
(*Alattomban fzol.*) Mint azon által hűségem’ fen maradásával.
(*Most már Románushozz.*)
Rómáne! hagyd, értsem. (Faludi 1787a: 105);

(8b) Lőr. Itt vagyok Uram! Tor. Pét. Hol a’ Piskóta Lemonáda? Lőr. A
fzapulóba. Tor. Pét. (a)
’S hát a’ fzapulóba tartják a’ Piskótát?
[....]
(a) Hozzá üt. (Illei 1789: 6)

A diegetikus narratívákban a több megnyilatkozóhoz kapcsolódó idézetek jelölése ezen a ponton köthető a mimetikus narratívákhoz. A XVIII. század végéig az idéző mondattal, és főként a benne használt idéző ígének a tudatos

⁵ A nyomtatványban ún. 66-os forma.

megválasztásával jelölték a párbeszéd egyes fordulót az epikus szövegekben, ez figyelhető meg a (9a) szövegrészletben. A XVIII. század végétől viszont a beágyazott párbeszéd jelölése a drámára jellemző formával is történhetett, tehát elmarad az idéző mondat, a fordulók szereplőkhöz kötését a név megadásával jelölik. E jelölési mód látható a (9b)-ben.

(9a) Így f3ollittya azért meg feleségét: *Akarnád-é ha mind ez két gyermek miénk volna? Az Afzfzony így felel: Bizony akarnám Uram! Tovább megyen Groff Mitzban s' így f3ol: Mit érdemlene az olyan Afzfzonyi állat, ki ilyen hat gyermekeket el-vefztene? Így mond Felesége: Bizony Uram halált érdemlene.* (Czeglédi 1659: 4)

(9b) *Bátori.* Minthogy azt mondják: *Szür hozz fát, palást rakj tüzet, bunda nyugodjál; f3ót fogadok. Szilágyi.* Tsak igazat tart: *A' tél tél, de a' f3él f3él.* A' f3él tsípő mérges fulánkja a' télnék. (Faludi 1787b: 8)

5. Az egyenes idézet jelölése a regényben

Az egyenes idézés jelölésében újabb változás akkor figyelhető meg, mikor olyan szövegtípus jön létre, illetve terjed el egyre szélesebb körben, melyben az egy, illetve több beszélő idézésének funkciója szövegtani és értelmezési szinten megváltozik. A megadott keretek között csak arra vállalkozhatom, hogy utaljak e változás kiváltó okaira. A narratívák témáinak elvilágiasodása (vö. Bíró 1995: 191–225; továbbá Wéber 1959) háttérbe szorítja a szó szerinti idézet merev kereteit, amely kihatással van az idézeteknek az elbeszélői szövegekben betöltött funkciójára. A XVIII. század végétől a regényben alkalmazott idézetek elsődleges funkciója egyre kevésbé kapcsolódik a példázatos jelleghez. A szereplők már nem vallásos történetek cselekvői, akiknek szavait csak szó szerint szokás idézni. Az újkori regény műfajának megjelenése és térhódítása a XVIII. század végén az egyenes idézet funkciójának, így jelölésének, merev formai szabályának lazulását hozza. A (laikus) erkölcsanokból, példázatokból kifejlődő regénynek fikcionalitása az, amely enyhít a merev kereteken. Ebben a keretben viszont már a fiktív személyek beszéde csak fikció, szó szerinti idézésük önmagában nem példaértékű, a szövegegészről való megkülönböztetésüknek önmagában már nincs tanító jellege. Ezért, főként a több beszélőt idéző megnyilatkozásláncok esetében, az idézőjellel való elkülönítés a háttérbe szorul. Később, ha az idéző mondat ki van téve, az egy beszélőhöz köthető megnyilatkozásokat sem minden esetben jelöli idézőjel. Emellett a regény kezdeti, több műfaj sajátosságait is ötvöző változatára jellemző, hogy a drámákhoz hasonlóan jelölik a párbeszédet.

A regény megjelenésével egy időben, tehát a vizsgált időszak végén megjelenik egy új írásjel, a gondolatjel:

- (10a) Én örömeft (felele Máté) el-mennék helyetted, és végire járnék. –
Mingyárt-is ennem hozatott
(Bethlen 1804: 65)
- (10b) Nincs itthon Uram! azt mondja a' kapus. – Nincs itthon? –
Nincs, Uram, kiment falura.
(Báróczy 1814)

A gondolatjelet – mely valószínűleg a XVII. század közepén megjelenő ún. kihagyásjelből fejlődött ki (Keszler 2004: 139) – több funkcióban használták. Egyrészt megnyilatkozásláncokat tömbösít gondolatmenet szempontjából, amint az a (7)-ben látható, másrészt képes a reflektálás mozzanatát jelölni, harmadrészt az egyes megnyilatkozások között, illetve egy megnyilatkozáson belül az eltelt időt és a váratlan fordulatot jelölik ezzel a jellel. A jelen kutatás szempontjából a legfontosabb az, amely a (10a) és (10b) példákban látható. Ezekben a gondolatjel a megnyilatkozót, valamint a megnyilatkozóváltást jelzi.

A gondolatjel elterjedésekor az idéző mondat és az idézet sorrendjének felcserélődése, illetve az idéző mondat elhagyása is megfigyelhető. Ahogy a (10b) is mutatja, ez főként a párbeszéd idézésére jellemző. Az idéző mondat elmaradásának oka egyrészt lehet a mimetikus közlésmódot alkalmazó drámákra, illetve a katekizmusokra jellemző idézés elterjedése. Másrészt feltehető egy, a befogadás folyamatához köthető funkció változása. A XVIII. század végéig ugyanis elterjedt lehetett az elbeszélő szövegek felolvasása (erre szövegszerű utalást l. Bessenyei György A filozófus). Az elbeszélő művek olvasásakor⁶ viszont az idézéskor alkalmazott írásjelek is képesek a beágyazott megnyilatkozást jelölni.

6. Összegezés

Előadásomban az egyenes idézés jelölésének a módját vizsgáltam elsősorban írásjel-használati aspektusból. Az egyenes idézetek jelölése az alábbi írásjelekkel történhetett a XVII. század közepétől a XIX. század elejéig:

⁶ Bíró Ferenc is arra utal, hogy a felvilágosodás korában született regények elsődleges funkciója mindenképp az olvasóközönség megteremtése volt. „A magyar regény első ötven évének igazi jelentősége a magyar művelődés folyamatában talán elsősorban az, hogy olvasókat teremtett.” (Bíró 1995: 224)

1. Az idéző mondat végén álló írásjel és az idézett rész nagybetűvel történő kezdésének kombinációjával. Ez a jelölési mód a XVII. század végére gyengülni látszik. A dőlt betűvel történő jelölés a XVII. század közepétől jelenik meg. Funkciója az idézett rész megkülönböztetése a szöveg egészétől. Az idézőjel, amely valószínűleg egy hivatkozási jelből alakult ki, a XVIII. század közepén jelenik meg. Kezdetben az egy, később a több beszélőhöz köthető megnyilatkozások jelölésére is használják. A XVIII. század végén – főként a párbeszédek egyes fordulót – gondolatjellel kezdik jelölni. A gondolatjel a kihagyásjelből fejlődött.
2. A XVIII. század közepéig az egy, illetve a több megnyilatkozóhoz köthető egyenes idézeteket azonos módon jelölik a diegetikus narratívákban. Ugyanakkor – főként a XVIII. század közepétől – a diegetikus közlésmódú epikus művek párbeszédeinek jelölésére a mimetikus közlésmódú drámai szövegekre jellemző jelölési módot is használták. Az egyenes idézés jelölésének változása mögött a XVIII. század végén a narratív szövegek témájának változása („elvilágiasodása”), valamint az (újkori) regény műfajának elterjedése áll.
3. Az idéző mondat és az idézet sorrendjének változása is befolyásolja az egyenes idézetek jelölését.
4. A különböző jelölési formák sokáig egymás mellett élnek.

Idézett művek jegyzéke

- Báróczynek Minden Munkáji. 1814. Újra kiadta Kazinczy Ferenc. Nyolczadik kötet. Pest.
- Bessenyei György 1881. A philosophus. Budapest.
- Bethlen Miklós ifjúkori életének, úgy Erdély Ország’ akkori Történeteinek leírása. 1804. Kolozsvár.
- Biblia. (ford. Káldi György) 1626. Bécs.
- Bod Péter 1748. A Szent Bibliának históriája. Szeben.
- Bornemissza Péter 1558. Tragoedia magyar nyelvenn.
- Czeglédi István 1659. Siralmas zarándoki járásból haza érkezett Malach doctornak (...) Melach barátjával való szóbeszéde. Sárospatak.
- Faludi Ferenc 1787a. Konstantinus porfirogyenitusa. Pozsony.
- Faludi Ferenc 1787b. Téli éjszakák. Pozsony.
- Illei János 1789. Tornyos Péter. Komárom, Pozsony.
- Kamarási György 1747. Emlékezet’ Kővei. Kolozsvár.
- Medgyesi Pál 1657. Ötödik jaj. Sárospatak.
- Némethi Mihály 1676. Mennyei tárház kultsa. Kolozsvár.
- Némethi Mihály 1685. Mennyei Tárház Kultsa. Debrecen.

Patikai Lukátsnak Oktatásai. 1792. Pest.
Heltai Gáspár (ford.) 1653. Ponciánus császár históriája. Lőcse.

Bibliográfia

- Bíró Ferenc 1995. A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi Kiadó, Budapest.
- Csontos Nóra 2004. Az idézetek jelölésének módja magyar nyelvű nyomtatványokban (a XVII. század közepétől az idézőjel megjelenéséig). *Nyr.* 128: 242–56.
- Keszler Borbála 1995. A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. *Nyelvtudományi Értekezések* 141. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2004. Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Maár Judit 1995. A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata. *Modern filológiai füzetek* 53. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése. *Argumentum* Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2003. Egy nem mindennapi elbeszélés. *Nyr.* 127: 389–407.
- Vershueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London–New York–Sydney–Auckland, Arnold.
- Wéber Antal 1959. A magyar regény kezdetei. Akadémiai Kiadó, Budapest.